

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа - Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗУВР Ооржак
/Ооржак О.Б./

/ Бичекей А.А./

от «31» августа 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родная (тувинская) литература»
для обучающихся 5-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б.

Бурен-Хем 2023

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Төрээн чогаал эртемийн өөрөдилгэ-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөрөдилгениң 5–9 класстарыңа «Төрээн (тыва) чогаал» эртемийн чижек өөрөдилгэ программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөрөдилгэ номнарыңа дүүштүр кылдыңган.

Өөрөдилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр –

ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдилгэ кезээнде киирген

«Төрээн чогаал» эртемийн шингээткениниң түннелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралыңа болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттыңган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдыңган:

– Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;

– Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;

– Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;

– Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577); 2

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст. 5, 24;

– Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөрөдилгэ планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырыңа, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациясында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шингээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредиринин сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдеринин өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижинин сагыш-сеткилинин хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейинин классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштыраарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

3

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиг-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредир – төрөөн чогаал эртеминин сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шингээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемин «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрөөн (тыва) чогаал» болгаш

«төрөөн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөренигинин түңнелинден төрөөн дылынга ынаа, хумагалы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөреткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири,

харылзажылганың шын, чогулмчалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шингээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөрөдир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрөөн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарына, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөрөдилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРӨДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртемине даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга- шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөрөдип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

- амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөрөнип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

- чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезиниң илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

- төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн⁴ дылдың үнелин, оон эгээртинмес байлаан медреселдиги-биле ажыглап өөрөнирин билиндирер ажылдар;

- чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

- чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

- тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдинг укур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

- тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлери- биле деңнеп сайгарар ажылдар;

- уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

- класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарына хамаа-рыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрөниринге чаңчыктырар ажылдар;

— чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларына, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

— аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

— бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

— бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

— өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

— кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээди ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

— чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

— номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктарар ажылдар;

— чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонургап номчуурунга кижизидер ажылдар;

— тыва дылынга, ёзу-чаңчылдарына хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

— чогаалдарга болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;

— өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.

□

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шингээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажылчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Программада төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглейкылган.

5-ки класска төрөөн чогаал эртемин шингээткениниң түннелдери

Бот-тускайлаң түннелдер

- Чогаал эртеми тыва, орус болгаш делегей чоннарының культурлуг өнчүзүнүн чарылбас кезээ дээрзин медереп, ук эртемни өөренири чугула дээрзин билири;
- бодун долгандыр турар ниитилелге шын алдынары;
- өг-бүлезинге, ада-чуртунга ынак, оларның мурнунга харысалгалыг болурун медереп, бот-хуузунун хамааты туружун тудуп билири;
- аажы-чаңын, амыдыралчы дуржулгазын бот-тускайлаң шын тодарадып, углап, сайзырадып билири;
- харылзажылга үезинде үзел-бодалын тодаргай, шын илередип, өскелерни дыңнап, оларның бодалдары-биле каттыжып азы каттышпайн тура, ниитиниң корум-чурумунга дүүштүр бодун алдынып билири;
- келир үеде амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарынче угланган сорулгаларны тургузуп билири;
- өөренириниң чугулазын база чаа билиглер шиңгээдирин медерелдии-биле угаап билип турары;
- төрөөн дылынга болгаш чогаалга ынак, аңаа хүндүткелдиг, хумагалыг болуру;
- төрөөн чогаал эртеминге танышкан чогаалдарын сайгарар таварылгада, шиңгээткен билиглеринге даянып база дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап, сөс домааның чедингир, чараш болурун чедип алыры;
- бодун долгандыр чараш чүүлдү эскерип билири, сагыш-сеткилиниң байлак чорууру, үлегерлиг аажы-чаңныг болурунга белени;
- тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның янзы-бүрү темаларга бижиттинген чогаалдарын номчуурунга бедик сонургалды;
- өске чоннарның культуразынга хүндүткелдиг болуру;
- өөредилге-шинчилел ажылдарына база харылзажылганың янзы-бүрү ажыл-чорудулгазын күүседиринге чугула медээлерни (словарь, энциклопедия, Интернет болгаш о.ө.) тып, шилип, ажыглап билири;
- сагыш-хөңнү байлак, кээргээчел, энерелдиг сеткилдиг аажы-чаңныг болуру, чараш мөзү-шынарга бодун белеткээри.

Метапредметтиг түннелдер

Өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле холбап өөредири, коммуникативтиг(харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиглерни угаап шиңгээткениниң түннелдери.

Өөредилгениң угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныгларының түннелдери:

- сөзүглелде медээлерниң хевирлерин тодарадып билир, кол теманы, ооң иштинде кирген бичии темаларны шын билип турары;
- чогаалдың аймаан, жанрын тодарадып билири;
- номчулганың янзы-бүрү: өөредиглиг, көргүзүглүг, таныжылгалыг хевирлерин ажыглап билири;
- янзы-бүрү хевирлерде бердинген сөзүглелдерден (чүгле сөзүглел, иллюстрациялыг сөзүглел, таблица, схема кирген сөзүглелдер) кол болгаш ийи чергениң медээлерин ылгап билири;
- дыңнап бижиир сөзүглелдер-биле ажылдап билири (кыска, шилилгелиг, долу дээш о.ө.);
- бердинген медээни (сөзүглелди) бир хевирден өске хевирже өскертип, эдип-чазап, чаартып (план, таблица, схема тургузуп) билири;

- номчаан, өөрөнгөн медээни (сөзүглелди) тодаргай, кызыра, шилилгелиг, чогаадыкчы чугаалап билири;
- справочниктер, словарьлар, энциклопедиялар, өөредилге-шинчилел ажылдары, электроннуг номнар-биле ажылдап билири;
- анализ (өөренип турар чүүлүн сайгарары) болгаш синтез (өөренип турар чүүлүн херек кырында түңнээри) харылзаазын чүүлдештирип билири;
- чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны тодарадып билири;
- сайгарылгалыг, даап бодаашкынныг чугааны чорудуп билири.

Харылзажырының бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаары;
- тургустунган байдалга таарыштыр айтырыгларны шын тургузуп база харыы берип билири;
- кады ажылдап турар бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрежиб билири;
- бодунуң туружун боттуг бадыткалдыг чижектер-биле тудуп, херек апарганда, өскерттип билири;
- амыдыралда кижилер аразында харылзажылганың чугулазын медресеп билип турары;
- чугааның байдалыга дүүштүр бодунуң бодалдарын аас болгаш бижимел хевирге тургузуп билири, стиль, жанр талазы-биле аңгы-аңгы сөзүглелдерни тургузуп билири;
- аас, болгаш бижимел чугаага үнелел берип, эдип-чазап, харылзажылганың компетенциясын сайзырадыры;
- харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап билири, монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорудуп билири;
- эш-өөрүнүң азы танывазы улустуң мурнунга чугаа тургузуп билири;
- кады ажылдажылганы чедип алырының байдалын тургузуп, ниити чөпшээрежилгеге кээп билири;
- чугаа үезинде ниитиниң чурумун кезээде сагып билири.

Өөренириниң уг-шиин таарыштырып ажылдаарының бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- ниити чүүлден чугула бодалды ылгап билири;
- чыып алган медээни таарыштыр мөөңнөп, ажыглап, даап бодап билири;
- чугаазынга (ажылынга) барымдаалыг чижектерни кириштирип, чылдагааннарны бадыткап, түңнел үндүрүп, эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория-практиктиг билиглер-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында тайылбырлап тура, бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткап билири;
- бодунуң өөредилгезин бот-тускайлаң мөөңнөп ап, хуузунда башкарнып, хөй-ниити аразынга бодун төлөптиг алдынып, кижилер-биле шын харылзаа тудуп, чугаалажып билири;
- билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг-шиин тодарадып, тускай угланышкынныг бот-башкарнып билири;
- чогаал сайгарылгазын эртемден дашкаар, өске эртемнер-биле холбап, делгем сайгарып, бердинген темага азы айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг берип билири.

Предметтиг түңнелдер

- Чогаал эртемни өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;
- чогаал эртеми чечен сөстүң уран-чечени болгаш чаражы, культурлуг аажы-чаң болгаш мөзү-шынарның көргүзүкчүзү боорун эки билири;

- чечен чогаал уран чүүлдүн тускай хевири бооп чоруурун болгаш уран чүүлдүн шупту хевирлери сырый харылзаалыг дээрзин билири;
- улустун аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодарадып база оларны авторлуг чогаалдардан ылгап билири;
- улустун аас чогаалының хевирлери – үлегер домак болгаш чечен сөстөрүни ылгап билири;
- кыска тоолдарны боду чогаадып шыдаары;
- эпиктиг чогаалдарда кол болушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодарадыры;
- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билири;
- маадырлыг тоолдарның уран-чечениниң онзагайын тодарадып, тайылбырлап билири;
- тыва литератураның төөгүзүнүн, сайзырап келгениниң үе-чадаларын билири;
- чогаалдың идея-тематиктиг утказын бижиттинген үези-биле холбап, ниитилел амыдыралы болгаш культураның хөгжүлдезин чечен чогаал-биле чергелештир сайгарып билири;
- чечен чогаал сайгарылгазын литература-теориялыг билигге (тема, идея, сюжет, композиция, чогаал аймактарының жанр-хевирлери, ылгавырлыг талалары, дылдың уран чурумалдыг аргалары) даянып, ханы сайгарып билири, чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билири;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылып билири;
- чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунун онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаалыы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) эки билири;
- чогаал сөзүглелиниң планын, тезизин тургузуп билири, план езугаар аас-биле азы бижимел-биле кыска утказын тургузуп билири;
- литературлуг терминнерни, чогаалдан үзүндүлөрүни, цитаталарны чогумчалыг ажыглап билири;
- чогаал сайгарылгазының азы харылзаалыг чугаа үезинде бодалдарын шын, тода илередип, монолог, диалог чугаа тургузуп азы ниити чугаага кыргып билири;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны шынчээди, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билири;
- чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларга азы бердинген темага дүүштүр бижимел чогаадыкчы ажылдарны (эдертиг, чогаадыг, эде тургузары, удур чогаадыры дээш о.ө.) шынарлыг (класска азы бажыңга) кылып билири;
- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажылдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;
- каталог-биле ажылдап, солун-сеткүүл, телевидение, Интернет четкизинден медээлерни ажыглап билири.
- тыва, орус база эвээш санныг чоннарның, делегей литературазындан чогаалдарны назы-харынга, сонургалдарынга дүүштүр сеткил хайныышкынныг хүлээп, сайгарылгалыг номчуп билири, делегей амыдыралынче делгем көрүштүг чогаадыкчы номчукчу болуру.

5-ки класска төрөөн чогаал эртемниң допчузу

Кирилде кичээл (1 шак)

Чечен чогаалдың янзы-бүрү хевирлеринге чогаалчы кижиниң амыдырал дугайында бодаашкыннары, угаадыглары болгаш хамааты туружу илерээн турар дээрзин өөреникчилерге билиндирер. Чечен чогаалдың ылгавырлыг демдектери болур уран-чечен аргалар дугайында болгаш ооң эстетиктиг үнезиниң дугайында тайылбыр бээри. Ниитилелге болгаш кижилерниң амыдыралынга чечен чогаалдың ужур-дузазының дугайында чугаа. Чечен чогаалга эрткен, амгы болгаш келир үелерни чуруп көргүзериниң онзагайларын тайылбырлаары. Ном дугайында чугаа. С.А. Сарыг-оолдун ном деп шүлүүнде «улуг, мерген, чаагай чырык угаанныглар-биле кады чурттаарынга херек», «угаан билиг далайы – ном» дээн сөстөрүн сайгарары. Номну канчаар чогаадып, парлаарынга белеткеп, үндүрериниң дугайында эге билиглерни бээри. Номнун тургузукчулары: автор, чурукчу, редактор, корректор, өрүкчү болгаш оон-даа өскелер дугайында чугаалап, 5-ки класстың өөредилге номунун тургузуу болгаш утказын кысказы-биле тайылбырлаары.

Ю. Ш. Кюнзегеш «Сиген шөлүндө» (1 шак)

Шүлүкте күш-ажыл темазын болгаш тыва көдээ амыдыралдың советтиг үеде чаартылгазын чырытканы. Колхоз, колхозчу, бригада деп сөстөрүнүң утказын, эрткен үе-биле холбап, өөреникчилерге тайылбырлаары. Деңнелгелерни ажыглаанының чедимчелии. Чайгы күш-ажылчы хүннүң канчаар эртип бар чыдарын онзагай чараш чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: ширтек, сырып, карбап, шалыыш, көгээр, богаа кадыыр, бир шин.

С.А. Сарыг-оол «Эдер амытаннар»

(“Аңгыр-оолдун тоожузу” деп тоожудан эге) (1 шак).

Эгеде бойдус биле кижилерниң амыдыралының сырый харылзаазын болгаш көшкүн тыва амыдыралдың чурумалдарын көргүскени. Чылдың үезиниң аайы-биле эдер амытаннар – куштарның ырлажып кээрин тодаргайлап бижээни. Ук чугааларның кижизидилгелиг болгаш амыдыралчы утказы. Чогаалда овур-хевирлер. Кырган-аваның овуру. Маадырның сонuurгаачал, эскериичел аажы-чаңын чурааны. Дылының уран-чечени. Улустун аас чогаалының хевирлерин канчаар ажыглааны.

Словарь-фразеологтук ажыл: сарыг-бүрү, чаак тырта бээр, куруяк чай, шай согаажы, челе, бүлгээр, хептелдир, молдурук.

9

Чогаал теориязы. Деңнелге дугайында билиг (1 шак).

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С. Пюрбю «Эртен».

Ю. Кюнзегеш «Төрээн чуртумнун хүнү».

О. Сувакпит «Тываның күзү».

Б. Ринчен «Күскү хову» (моол дылдан очулга).

I кезээ. Эгээртинмес эртине-байлак – аас чогаалы

Чогаал теориязы. Аас чогаалы – эрте-бурунгунун сагыш-сеткил культуразының шыгжамыры. Аас чогаалының тывылганы, нептерээни, хевирлери, ужур-дузазы (1 шак). Аас чогаалының биче жанрлары. Уруглар аас чогаалы: өпей ырлары, көгүдүглер, оюн үдээн чугаалар, дүрген чугаалар, узун-тыныш, тывызыктар, үлегер домактар.

Тоол – аас чогаалының бир хевири. Тоолдун хевирлери, темаларының хөй янзылыы. Тоолдарның чаңчылчаан эгези болгаш төнчүзү, өөредиглии болгаш амыдыралчы үндезини. Тоолдарның уран-чечениниң онзагайы. Уран чүүлдун өске

хевирлери-биле харылзаазы.Сураглыг тыва тоолчулар. Оларның намдары. Тыва тоолдарның кол чыындылары, оларны тургусканының төөгүзү.

Анаа тоолдар

«Балыкчы Багай-оол» (1 шак).

Аас-кежик дугайында чоннуң күзел-бодалы, шынның тиилээринге оларның бүзүрели. Багай-оол биле Алдын даңгынанан овор-хевирлери. Хааннарның болгаш ламаның чазый-чилбизин, кара сагыштыын көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: шавылыг, сагыл-саңмарлыг, шо, хурум, төре, сандан, хылдың кырында, бижектин бизинде.

«Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы» (1 шак).

Бөдүүн чоннуң тывынгыр, сагынгыр, кижизиг чоруун үш алышкының овор-хевирин дамчыштыр илереткени болгаш оларның амыдыралын көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: ээремчик, ширтек, байбың, ушкажып-диргелип, кояа, билигжи улус, аржаң-коржаң арага, айга-тойга, чоржакталган дош, карачал кижиги, паштын арагазы.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар

«Чеди иелиг Чес-Мыйыс» (1 шак).

Тоолдуң утказының «Аваларның сөзүн дыңнаваaska – азарының демдээ, улугларның сөзүн тооваaska – улчуурунун демдээ» деп үлегер домак-биле каккылажып турары.

«Кускун биле Үгү» (1 шак).

Тоолдуң идея-темазы. Ооң киржикчилеринин овор-хевирлерин дамчыштыр хөөрем, мактанкчы чорукту кочулап, буруу шапканы. Тоолдуң уран-чечени, диалогтарның ажыглалының онзагайы.

Хуулгаазын тоолдар

Хуулгаазын тоолдарның социал-төөгүлүг үндезиннери. Оларда мөзү-шынар темазын, кижиниң күштеринге, билинге бүзүрелди көргүскени.

«Тос оолдуг Доктагана кадай» (1 шак).

Тоолда эртем-билигнин, ону шын ажыглаарының амыдыралга херектиин көргүскени. Кижилерниң чаңгыс эви, быжыг тура-соруу болгаш демниг күженишкенин кандыг-даа бергелерни ажып эрте бээр деп идеяны илереткени.

Словарь-фразеологтук ажыл: харбап-шүүрөп, муңзаваа тал-хөвээ кызытпа, дизе, олбук-кудузун, хоо-домбуга, аът-бажы очурлуг, баарыыл, тос айлык чер, ширээ, караамның шоо, дадаазын.

«Тос шилги аъттыг Өскүс-оол» (1 шак).

Тоолда кижиниң кижизиг чоруун, күш-ажылга ынаан, ак сеткилдин, шынчызын алдаржытканы. Хааннарның алыксак-чиксээн, каржызын, карачал кижилерге багай хамаарылгазын, бот тогдунарын көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: хоо, маак, кода-сүме, хаа, дапсы чаныы, дүл, шивишкин, таңмак, колду.

Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр (2 шак).

Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрдө кижиниң амыдырал-чуртталгазының дугайында тыва улустуң үзел-бодалының илерээшкени. Үлегер домактарны тема аайы-биле бөлүктээри, оларның тургузуу болгаш ажык-дузазы. Чаа үлегер домактар.

Чогаал теориязы. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр дугайында билиг (1 шак).

Үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн дөмей болгаш ылгалдыг талалары, тургузуу, дылының тода, чиге болгаш чечени, сойгалакчы, шоодукчу салдары, идея-эстетиктиг салдарының дээшти. Оларның кол-кол темалары.

Тывызыктар (2 шак).

Тывызыктар – чоннуң чогаадылгазы, тывынгыр угаанының илерээшкини. Тывызыктарның уран-чечени, тема аайы-биле бөлүктээшкини. Чаа тывызыктар.

Чогаал теориязы. Тывызыктар дугайында билиг (1 шак).

Тывызыктың тывылганы, тематиказы, дылы, оларның ужур-дузазы. Оларның ыдарының болгаш тыварының аргалары: ыдары, баажызы, тывары, догааштыралары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген.

Ашак биле Парлар.

Баазаңайның тоолдары (шилиир).

Ирей, кадай биле Алдын кушкаш.

Тыва улустуң тывызыктары.

Тывыңарам.

Чоннуң чечени (шилиир).

Ч. Таксами «Чалгаа байлаң» (очулга, шилиир).

Делегей улустарының тоолдары (очулга, шилиир).

II кезээ. Аас чогаалындан ужукталгаш...

К-Э. К. Кудажы “Кым эн ажыктыгыл?” (1 шак).

Черлик болгаш азырал амытаннарның чугаалажыгларын дамчыштыр оларның ажык-дузазын, аажы-чаңын, ыт-даажын чогаалчының чечен мерген илереткени. Тоол байдалы биле диригжидилге аргазын ажыглааш, кижилернин аажы-чаңында мактанкчы чорукту сойгалааны. Улустуң аас чогаалы-биле харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сырбык, депшилдир, сая-сая, шииткекчи, дойтук, чаргычылар, коржаа, эзимнин чингини, черзи, дээжилери, илби-шидилег.

М.С. Эргеп «Чартык арбай» (1 шак).

М.С. Эргептин уругларга бижээн тоолдары. Тоолдуң фольклорлуг үндезини. Кырган-ачазының ийи алышкының дугайында чугаазының өөредиглиг ужур-утказы. Чартык арбайның үненин алышкыларның аңгы-аңгы кылдыр хүлээп алылганы. Оолдарның овор-хевири, аажы-чаңы. Чогаалдың бижиттингенини онзагайы. Чогаалда тоол болгаш чечен чугаа аяннарын ажыглааны. Мөзү-шынар проблематиказын көдүргени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шоңнап каан арбай, хоолу-чемиш, аштаан кодузу, өс, хайыралыг, хоор-тараа, аймак, будаңнап болбас.

Ч. Чүлдүм «Тарааның тывылганы» (1 шак).

Чогаалдың идея-темазы, фольклорлуг үндезини. Кайгал эрнин тывынгыр, эрес-дидим чоруунуң ачызында, Тывага тарааның канчап тыптып келгенин чедимчелиг дамчытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: кадагааты чурт, тодуг-догаа, хоолулуг чем, кыдыг-кызыгаар даамалдары, соруул, ак-тараа.

С.Сүрүң-оол «Карактар дугайында маргылдаа» (1 шак).

Тоолчургу байдалды литературлуг аргалар-биле ажыглап, чедимчелиг чуруп көргүскени. Аңнарның диалогтарын дамчыштыр мөзү-шынар темазын көдүргени. Адыгның овор-хевиринин онзагайы.

Словарь-фразеологтук ажыл: дастагар, шывыраш, далчыр, хыыгайнып, шиидер, карактарын чидидиткеш, чүк быдарады.

М. Эргеп «Хек чүге ыраажы болганыл?» (1 шак).

Тоолда мөзү-шынар тема дамчыштыр ажы-төлүн диригге каап чоруур иелерни сойгалавышаан, кагдырган ажы-төлдүн авага мөңгө, шынчы ынакшылын Хектин омур-хевири дамчыштыр көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: ийлеп, өскүссүрел, бодарап, хүргүл, чыргалдыг, сырынналдыр, түрегдел.

Чогаал теориязы. Авторлуг тоолдар дугайында билиг (1 шак).

Авторлуг тоолдарның улустун тоолдарындан ылгалы. Авторлуг тоолдарның бижиттингениниң бот-тускайлаң аяны. Тоолдардан сюжеттерниң, маадырларның, хуулгаазын чүүлдерниң үегерлээшкини. Тыва литературада эң билдингир авторлуг тоолдарның чижектерин киирери.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

К.Ч. Тоюн «Самдар-оол биле Бөрү».

С.С. Сүрүн-оол «Хунажык».

В.Б. Сагаан-оол «Дүктүг-Ары биле Дойду-Кушкеш».

П. Ершов «Мөгенниг аътчыгаш» (очулга).

О.Ө. Сувакпит «Арзылаң биле Пар» (1 шак).

Басняның кол тема, идеязы. Арзылаң биле Парның омур-хевирлерин дамчыштыр кижилерниң ажылга хамаарылгазында чөрүлдээни, ажылдың шынарының дугайында айтырыгны көргүскени. Басняның тургузуу. Дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтук ажыл: кедизин, амдызының, делгевиткен, байгы.

С.С. Серен «Ном биле Портфель» (1 шак).

Басняда бардам, мактанкчы кижилерни уран-чечен аргалар-биле сойгалап көргүскени. Чогаалда диригжидилгени ажыглааны.

Словарь-фразеологтук ажыл: чык долу иштиг, доктаал, саавыр, серемчи, баш мээзи.

Л.Х. Иргит «Теве» (1 шак).

Кижилерниң чазый, хоптак чоруун уран-чечени-биле сойгалап көргүскени. Басняның тургузуу, кижизидикчи утказы.

Словарь-фразеологтук ажыл: мөгеннер, бөрбек, кертикпей, кегженир, ажай Теве.

Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг (1 шак).

Басняның тургузуу. Кол маадырларның омур-хевирлерин чуруурунун аргазы. Дылының уран-чечени. Тыва литературада басня бижип чоруур чогаалчылар. Делегейде сураглыг басня чогаадыкчылары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

В.Л. Эренчин «Ийи өңнүк».

Ю.Ш.Кюнзегеш «Үгү биле Койгун».

С.С. Сүрүн-оол «Адан биле Шил».

М.Б. Доржу «Кымыскай».

И.А. Крылов «Каарган болгаш Дилги».

III кезээ. Чаштар делегейиниң көрүнчүү

Л.Б. Чадамба «Аян-чорук» (3 шак).

«Аян-чорук эгелээн», «Ужар», «Кайгамчык-ла», «Азас» Л.Б. Чадамбаның уругларга чогаалдары. Тоожунуң идея-тематиказы. Кол маадырлар Марат Агбаанович биле Чаңчаар ирейниң овор-хевирлериниң онзагайы. Бичии уругларның овор-хевирлери. Улустуң аас чогаалы-биле харылзаазы, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: пароход өртээли, теплоход, хүн чүгүрүү, ооң садызынга, аскымнаан, рация, катерлер, моторлуг хеме, хемчи, дизиглиг сал, сын бажы, хемниң адырыктары, лилия чечектери, сүт-бараан фермазы.

Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг (1 шак).

О.К. Саган-оол «Эжишкилер» (1 шак).

Чечен чугаада феодалдыг Тывага бичии хөлечик уругларның берге амыдыралы. Оларның эп-найыралы, бот-боттарын деткижери. Төмүрнүң, Маадырның овор-хевирин чуруп көргүскени. Пейзажтың чогаалдың идея-тематиказын илередиринге ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: мээс, шончалай, шыдажырының савазы, эриин ажа берген, тевиин, карбаш, савааш, хевирип алгаш, караа шуруланы берген, чоннуң чоон оруу, амыдыралдың чалгыглары, эки эштиишкин.

Чогаал теориязы. Пейзаж дугайын билиг (1 шак).

О.Ө. Сувакпит “Аът чарыжы” (1 шак).

Тыва кижиниң аътка хамаарылгазын авторнуң бичии оолдуң овор-хевирин дамчыштыр илереткени. Оолдуң аът чарыжыга төлөптүг киржилгезин, ооң психологтуг байдалын чогаалчының чедимчелиг дамчытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чүгүрүк аъттарны соодуп, аът мунукчузу, комдуландыр соодуп каан аът, ревсомолчулар, аът чазакчызы, муңгаш-дын, агаарга үргүдүп.

М.С. Эргеп «Өдүгенде чайлаг» (4 шак).

«Дүнеки коргуушкуннар», «Ыдыктыг чаңчыл», «Бүгү кежик —Чер-Иеде», «Изиг маргылдаалыг кичээлдер», «Аъттаныштым». Тожу чонунуң бир янзы амыдырал-чуртталгазын, оларның чурттап турар черинге кайгамчык солун ужуралдарны, иви мал ажаарының онзагайын, чажыттарын чуруп көргүскени. Иви малдың өске малдардан ылгалды. Бичии уругларның психологиязын чогаалчының чуруп көргүскени. Найырал темазы. Чогаалдың уран-чечени, дылының онзагайы. 13

Словарь-фразеологтуг ажыл: молчуртуруп турар, даргый, чам-довурак, ыдыктыг чаңчыл, муңчулуп, порт, мынды, чары, эдер, таспан, шулун.

Ш.М. Суван “Кара-Баштыг” (2 шак).

Чечен чугааның төөгү-биле харылзаазы. Тыва аймактарның ол үеде амыдырал-чуртталгазы, байдалы. Авторнуң Кара-Баштыгның эрес-маадырлыын, дидим, тывынгыр чоруун көргүскени. Чогаалдың амгы өзүп орар салгалга дээшти, кижизидикчи уткашынары, дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: доскуул, хараалга турары, хайгыыл, падар аяк, кестик, чаа-чалбаа, чаваа, негей, хылыштар, оваа, хадың тозу, чиирбей.

Р.Д. Лудуп “Таваар, маажым бадып келгеш” (1 шак).

Шүлүкте лириктиг маадырның чашкы үезин сактыышкын дамчыштыр илереткени. Кулуннуң овор-хевириниң онзагайы. Дылдың уран чурумалдыг аргаларының шүлүктүң идеязын дамчыдарда ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шалбалапкаш, шаар дээр, онуун, алаң кайгап, туман-шаң, ала-чайгаар, ыстаар.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Б.Д. Хөвөнмей «Адазының айбызынга».

Ф.Ш-Х. Сегленмей «Нина Салчак каникулда».

О. Ө. Сувакпит «Тывынгыр оол», «Ногаан таңныыл».

С. С. Сүрүң-оол «Дагын таныжылга».

М.С. Эргеп «Өдүгенде чайлаг».

Ш. М. Суваң «Медээ».

А. П. Гайдар «Витя Малеев школада болгаш бажыңында» (очулга).

Д. Дефо «Робинзон Крузонуң ужуралдары» (очулга).

IV-кү кезээ. Хуулгаазынар делегейи

Чечен чогаалда фантастиканың делегейи. Авторнуң бодалын фантастика дамчыштыр илерединин аргалары. Фантастиктиг литератураның онзагайы, идея-тематиказының хөй талалы. Тыва литературада фантастиктиг чогаалдарның тыптып, сайзырааны.

Ш. М. Суван «Хүн-Херелден аалчылар» (тоожудан эгелер) (3шак).

Тоожуда эртем-техниканың хөгжүлдизин көргүскени, сюжеттиң хөгжүлдизинге фантастика элементилерин ажылгааны. Кол маадырларның аттарының онзагайы, оларның чуруттунганы, чогаалдың уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: Черликтер планетазы, Хүн-Херел деп сылдыстың чурттакчылары, “тавак”, челээш-монитор, галактика, агаар көжегези, космос корабли.

Н.Ш. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда» (тоожудан эгелер) (3шак).

Чогаалда эрткен үеже аян-чоруктуң уругларның хар-назынынга дүүштүр чогаадыкчы кылдыр бижиттингени. Маадырларның аян-чоруунуң үезинде ужурашкан маадырларын болгаш оларның солун, элдептиг ужуралдарын уран-чечени-биле көргүскени. Тыва тоолдуң төөгүзүн чогаалчының бир янзы тайылбырлааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: өңгейип, бир кулаш, чеп, шалбалап, дөскелчок, аймап калган, күткүткен, сыртая берген, турнуккан, улуг аас этпе, амдан-сүүзүн, кожаалар, деңгерлер, ара-албатызы, чаа-чалбак, чыышкын баары, сүрлүг, үре-салгалы, моң дег, багана, чер биле дээрниң шашпылгазы, бараскан, одучу үе машиназы, тайбың доктаадыкчызы, авыдай, ызыгуур салгаан, албаты чону, адаанчызы, чөвүлекчилер, өргээ, шивишкиннер, Теңгис далай, хаалар, доскуулчу, сүргүнчүлөр.

Э.Л. Донгак «Буянныг амытаннар» (2 шак).

Шииде «Кижини болгаш бойдус» деп теманы бир янзы кылдыр көргүскени. Аңчы кижиниң болгаш дириг амытаннарның омур-хевирлериниң чуруттунганы, дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сувай мыйгак, иденгизинден, ээги кадары, үш илиг, ижээн, идээледир, егер, төгчеглекчи, сегит бажы, торгады.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Б.Д.Хөвөнмей «Марска чедер частым».

М.К. Өлчей-оол «Хөөрээрниң чугаалары».

А. Ондар «Октаргайга ужуралдар».

Э. Распэ «Мюнхаузенниң ужуралдары» (очулга).

V-кү кезээ. Ыдыктарым...

Тыва чогаалдарда төрөөн черинге, төрөөн дылынга ынакшылды, хумаганы, чоргааралды илереткени.

О.Ө. Сувакпит «Россияга алдар» (1 шак).

«Россияга алдар» – О. Сувакпиттин баштайгы хамааты хөөннүг, сурагжаан чогаалы. Россияның делгем, өндүр-бедиин, ооң буянныын чогаалчының илереткени. Россия болгаш Тываның аразында найырал, төрөөн чурт дээшчоргаарал, ону камгалаарынга белени. Төрөөн чуртка ынакшылды, патриоттук сеткил-сагышты илереткени. Шүлүктүн бижиттинген аянының онзагайы, тургузуунун ылгавырлыг талалары.

Словарь-фразеологтук ажыл: дип, кылайткан, чычаан, эрге бүрүн дең.

С.Б. Пюрбю «Ынак Тывам» (1 шак).

Шүлүктүн идеялиг уткасы. Авторнун төрөөн Тывазын улуг делгем чурттун өске черлери-биле дөмейлээни, өскөн чериниң –Тывазының лириктиг маадырга эргим болгаш чоок болганы. Төрөөн черинге чоргааралын, аңаа ынакшылын уран-чечен аргалар дамчыштыр чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: хилиң ышкаш, энчек, кожааладып каастанган, сүнезин, оңмас алдар, алгап-йөрээп, ажай-буурул, агы-каңгы.

А.Үержаа «Ие дылым» (1 шак).

Лириктиг маадырның төрөөн дылынга чоргааралын, ынаан илереткени, ону ыдыкшыдып чураанының күштүү. Шүлүктүн бижиттингениниң онзагайы. Дылдың уран-чечен аргаларын ажыглааны. Бижиттинген аяны, хөөнү. Төрөөн дыл дугайында өске авторларның шүлүктери.

Словарь-фразеологтук ажыл: ыдыкшылдыг кызыл тыным, мөңгө дыжын, мөңгө кижин, шолураажын, сымыраныын.

Немелде номчулгага сүмелзэн чогаалдар:

С.Б. Пюрбю «Россияга йөрээл».

Ю.Ш.Кюнзегеш «Россияның ырлары»

С.Б. Молдурга «Тыва кижин».

Н. Ш.Куулар «Азия төвү».

О.К. Туң-оол «Тыва чонум».

С. . Щипачев «Тыва өңнүктеримге» (очулга).

15

VI-гы кезээ. Тиилелгениң сылдыстары...

Тыва эки турачыларның Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында маадырлыг чоруктарын чогаалчыларның алдаржытканы.

С.А. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол» (2 шак).

Ада-чурттун Улуг дайынынга совет чоннун хөй язы-сөөктериниң, социал аңгыларының төлээлериниң бир демниг киржип, улуг шылгалданы тутканын илереткени. Чогаалчының шүлүктүн маадыры – тыва эки турачылардан бир дугаар Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты эдилзэн Хомушку Чүргүй-оол Намгаевичиниң овур-хевирин чуруп көргүскени. Шүлүктүн дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтук ажыл: айыылдыг хол, барның-чоктун аразы, бачым хүннер, ыдык, дошкун шылгалда, ийи тала сегиржип аар, когарал чок, карыш-даа чер дайзыннардан арыгланмас.

О.Ө. Сувакпит «Кечил-оолдун солдаттары» (1 шак).

Шүлүктүн идея-тематиказы. Тыва эки турачы аъттыг шериг эскадронунун капитан Кечил-оолга баштаткан дайынчыларының Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржилгези, омур-хевирлери. Оларның маадырлыг чоруктарын шүлүкте дамчытканының онзагайы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: арын-нүүр, когарал, ачызы, өрттүг халап.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

В. Манаенков «Тыва эки турачылар дугайында баллада».

М.Б. Кенин-Лопсан. «Эки турачы тыва кыстарга».

К.М. Аракчаа «Маадырлыг чоруктуң уламчылалы».

О. Намчылак. «Украин фамилиялыг арат».

С. Маады. «Шумов алышкылар».

М. Сундуй. «Эки турачы аъттыг эскадрон» (шилиир).

VI-гы кезээ. Дириг амытаннар делегейи...

Ю. Ш. Кюнзегеш «Эзимде» (1 шак).

Амгы үениң тыва кижизиниң дириг амытаннарга хамаарылгазы.

Шүлүкте дириг амытаннарның амыдыралын уран-чечени-биле чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: хенче, саадак, күзүрүм, шыргай, мандыыр.

С.С. Сюрюн-оол «Ус-кушкаш» (1 шак).

Чечен чугаада мөзү-шынар, найырал темаларын Ус-кушкаш, Шиижектин омур-хевирлерин дамчыштыр чедимчелиг көдүргени. Чогаалдың кижизидикчи утказы, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шөйбелеп, ужур-чөвүн, албыга бээр, ажыг-шүжүг, шомук, чижик куштар.

М.А. Күжүгет «Азыранчын чорааш...» (3 шак).

Дириг амытаннар болгаш кижиниң аразында харылзааны уран-чечени-биле дамчытканы. Чечен чугааның идея-тематиказының онзагайы. Чодурааның болгаш ананың омур-хевирлериниң чуруттунганы, чогаалдың ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: час кадында, хүнезин, балдыр сыкпайн, бачым, ай деп турар, кожа-хелбээ, кара хөк, бодун чектеп, шыырыныгып, хуваанактаан, чарын салган, деңгели багай, каразый берген, серт кылынган.

16

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С. А. Сарыг-оол «Кадарчының ыры».

Ч.Ч. Куулар «Кудурук».

К. Аракчаа «Кара-Ашактын кускуну».

М.С. Эргеп «Өрге биле Дуруя»

Өөредилге чылының дургузунда шээжилээр чогаалдар:

Ю.Ш. Кюнзегеш «Сиген шөлүнде».

О.Ө Сувакпит «Арзылаң биле Пар».

С.А. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол».

О. Ө.Сувакпит «Россияга алдар».

А. Үержаа «Ие дылым»

Өөредилге-тематиктиг план

№	Темалыг бөлүктөр	шагы	Ооң иштинде		
			Ч.С.	Ч. Т.	Хыналда ажыл
1.	Кирилде кезээ	3		1	
2.	Эгээртинемес эртин-байлак - аас чогаалы	14	2	2	
3.	Аас-чогаалындан ужукталгаш...	14	2	3	1
4.	Чаштар делегейинин көрүнчүү	13		2	
5.	Хуулгаазыннар делегейи	8			
6.	Ыдыктарым...	4	1		
7.	Тиилелгениң сылдыстары	4	1		1
8.	Дириг амытаннар делегейи	6			
	Түннел кичээл	2			2
ШУПТУ		68	6	8	4

Каледарь- тематиктиг планнаашкын

5 класс (68ш)

Бөлүк	Тема	Шак,ай-хүнү	Өөреникчилернин күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Ном дугайында сөс	1	Чогаал – уран чүүлдүн бир хевири, чогаалдарда болуушкуннар төрөөн чуртунун төөгүзүнүн, төөгүлүг хүннеринин бадыткалдыг арыннары, херечизи дээрзин билип алыры. Литературлуг маадырларнын омур-хевири, оларнын кылып чоруур ажил- чорудулгазы, хөделиишкиннери – сайгаржып чугаалажыр чүүл дээрзин билип алыры. Кижн бүрүзүнүн чуртталгазында чечен чогаалдын салдарын тодарадыры. Ном болгаш оон маадырларынын дугайында чугаага киржири
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Ном»	1	Чогаалдын темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири. Номчаан чогаалынсайгарып чугаалажырынга идепкейлиг киржилгелии. Автор, чурукчу, редактор, корректор болгаш оон-даа өске номну белеткеп үндүреражылдакчылар дугайында медээ-биле таныжары. Аяннын номчулганы күүседип билири. Ном, оон кижинин амыдыралынга ажык-дузазынын дугайында чугаага киржири
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө» Чогаал теориязы. Деңнелге	1	Шүлүктүн темазын тодарадып билири. Неологизм сөстөрннн утказы-биле ажилдапбилири. Колхоз, колхозчу, бригада болгаш оон-даа өске чаа сөстер-биле ажил. Аяннын номчулганы күүседип билири. Сөзүглелде дылдын чурумалдыг аргала-ры – деңнелгелерни тып билири. 18 Дылдын чурумалдыг аргаларынын сөзүглелде салдарын тодарадып билири
Проза	Сарыг-оол С. А. «Эдер амытаннар» («Аңгыроолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	2	Чогаалчынын намдарында элээди чылдарын, көшкүн тыва чоннун чаңчылчаан амыдыралы, ёзу-чаңчылдары-биле холбап, деңней сайгарып билири. Чогаал маадырларынга характеристика бээри. Дылдын чурумалдыг аргаларын эге класска өөрөнгенинге даянып тып билири, оларнын чогаалга салдарын тодарадыры. Чогаал маадырларынын иштики делегейин бойдус чурумалын дамчыштыр тодарадып билири. Чогаалды улустун аас чогаалы-биле холбаалыг өөредири, олар-нын аразында харылзааны тодарадып билири
Эгээртинмес эртине байлак – аас чогаалы			

Аас чогаалы	Улустуң аас чогаалы. Тоолдар	1	Тоол маадырларынга характеристика бээри база оларның аажы-чаңын үнелээри. Башкының айтырыгларынга харыылаары. Улустуң аас чогаалында көдүртүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билири. Улустуң аас чогаалының кол өзээн мөзү-шынар айтырыы, чоннуң эки аажы- чаңының дугайында айтырыглар тургузуп турар дээрзин ылгап билири. Улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле онзагайын сайгарып билири. Улустуң аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билири. Улустуң аас чогаалының кижизидикчи салдарын айтып, тайылбырлыг сайгарылганы кылып билири
	Хуулгаазын тоолдар «Тос оолдуг Доктагана кадай»	2	Хуулгаазын тоолдарның онзагай далаларын тодарадып билири. Номчаан тоолунуң утказын дыңнакчыга чедимчелиг дамчыдып, тема болгаш сюжедин тодарадып билири. Угаап боданырын сайзырадырынга, ыдыктарга хамаарыштыр кижиниң хамаарылгазын хевирлээринге хуулгаазын тоолдарның салдарын тодарадыры. Тоолдарның өөредиглиг утказын илередири
	Анаа тоолдар. «Балыкчы Багай-оол»	2	Анаа (амыдыралчы) тоолдарның онзагайын тодарадып билири. Номчаанын дыңнакчыга тайылбырлыг дамчыдып шыдаар харык-шинээ. Анаа (амыдыралчы) тоолдарда кижиниң эки аажы-чаңын: эвилең-ээлдек болурун, эп-найыралдыг, чөптүг болурун тодарадып билири. Тоолга дүүшкек уткалыг мультфильмге хамаарыштыр чугаага киржип, сайгарып билири
	Тоол «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы»	1	Тоолда кол бодалды илередири. Маадырларның аажы-чаңын, мөзү-шынарын тодарадып билири. Номчаан тоолунга хамаарышкан айтырыгларга харыылап, сайгарып билири
			19
	«Чеди иелиг Чес-Мыйыс»	1	Тоолда чырыттыг чаагай сеткилди илередип билири. Тоолдарның дылының онзагайын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири. Дириг амытаннар дугайында болгаш анаа (амыдыралчы) тоолдарны ылгап билири
	«Кускун биле Үгү» Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг	1	Тоолдарның идея-тематиктиг угланышкынын, кижизидикчи ужур-уткалыын, үнезин, номчукчуга салдарын тодарадып билири. Овур-хевирлерни ылгап билири. Тоолдарның дылының онзагайын тодарадып, оларның кол бодалды көргүзерингесалдарын илередип билири. Диалог чугааның салдарын билири. Команда бооп, бөлүктежип, диалог чугаа тургузуп ажылдап билири. Тоолдарда эпитеттин салдарын тодарадып, сайгарып билири

Россия чоннарын ың литература зы. Делегей литератур азы	Леонардо да Винчи.Притча «Итпиктер болгаш оларның оолдары». «Пеликан»	1	Кижилерниң таарымча чок аажы-чаңы, ооң кижиге херекчок салдарының дугайында Леонардо да Винчинин чогаадыкчы өнчүзү – мерген чугаалары-биле таныжары. Мерген чугааларда (притчаларда) авторнуң туружун тодарадыры. «Бак сагыштың долузун» дириг амытаннар чижээнге илередип тайылбырлаары
Аас чогаалы	Фольклорнуң бичехевирлери. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр	1	Үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин сайгарып билири. Тыва үлегер домактарның утказын тодарадып билири. Үлегер домактарның делегей болгаш амыдырал дугайында өөредиглиг утказын тодарадып билири. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрдө мерген утканың тодарадыын илередип билири. Үлегер домактарны шээжи-биле чугаалаары
Класстан дашкаар ном-чулга	Будуп Б. К. «Пословицы и поговорки тувинского народа» (шилилге- биле)	1	Орус болгаш тыва үлегер домактарда кижилерниң өттүнери күзенчиг эвес аажы- чаңын деңнеп, сайгарып билири. Башкының дузазы-биле билдинмес сөстөрни, сөс каттыжыышкыннарын тайылбырлыг сайгарып билири. Үлегер домактарның сургаалдыг утказын тодарадыры
Россия чоннарын ың литература зы. Делегей литератур азы	Бурят улустуң аасчогаалы. Триада	1	Көшкүн чоннарынның өөредиглиг мерген чугааларын деңнеп, сайгарып(ниити болгаш тус-тус талаларын) билири. Бурят чоннуң аас чогаалының тыва чоннуң аас чогаалынга чоок, ылгалдыгталаларын илередири
Аас чогаалы	Фольклорнуң биче хевирлери.	1	Тывызыктарның тематиктиг бөлүктөрүн болгаш тургузуун тодарадып билири. Тывызыкты тыварынга хамаарыштыр аргаларны тодарадып билири. Деңнелгелиг
	Тывызыктар дугайындабилиг		сайгарылганы кылып билири. Тывызыктарны аянныг ыдып салыры. Сайгарылга үезинде бөлүк, команда боопажылдап билири
Аас чогаалындан ужукталгаш...			
Проза	Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыкты-гыл?»	2	Литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолдарны шилилгелиг эдerti чугаалап, оларның сургаалдыг утказын тодарадып билири. Сөзүглелдин утказынга, маадырларның хөделиишкиннеринге даянып, бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Рольдап аянныг номчулга. Номчуп турар чогаалынга хамаарыштыр үнелелди бодунуң

			хире шаа-биле тодарадып билири. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып билири, оларның чогаалга салдарын тодарадыры
	Эргеп М. С. «Чартык арбай»	1	М. С. Эргептин чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Уруглар чогаалчызының бижээни литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолда мөзү-шынар темазын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып билири. Чогаал маадырларына деңнелгелиг характеристиканы, маадырларның хөделиишкиннеринге тус-тус үнелел бээри
	Сүрүң-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа»	1	Чогаалды аянның номчууру. Кыска тоолдарның онзагайын илередири. Номчуп турар чогаалында чидиг айтырыгга хамаарыштыр бодунуң үнелээшкин тодарадып билири. Тоолдуң сайгарылгазына идепкейлиг киржири. Тодаргай кылдыр эдерти чугаалаары
	Чүлдүм Ч. М. «Тарааның тывылганы»	1	Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарның фольклор үндезиннеринге дүүштүр чогааттынганын тодарадыры. Тодаргай эдерти чугаалап билири. Айтырыгларга долу харыылаары
	Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганы?» Чогаал теориязы. Авторлуг тоолдар	1	Чогаалды аянның номчууру. Бойдуска (хектин эдеринге) хамаарыштыр улусчу даап бодаашкынының онзагайы, ук чүүлге хамаарылгазын илередип билири. Маадырларга характеристика бээри. Улустуң аас чогаалының болгаш авторлуг тоолдарның дөмей болгаш ылгалдыг талаларын, идеялиг утказының чоок талаларын тодарадыры
	Сувакшит О. О. «Арзылаң биле Пар» Чогаал теориязы. Басня	1	Басняда кол бодалды илередири. Чогаалда маадырларның омур-хевирин тус-тус ылгап тайылбырлаары. Номчаан чогаалына хамаарыштыр бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Шээжи-биле аянның номчулганы күүседири. Басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнерин,
	дугайында билиг		мугулай чоруун сойгалаары болгаш сайгарары
	Серен С. С. «Ном биле Портфель»	1	Басняда кижилерниң багай аажы-чаңын: бодун тогдунарын, мактанырын сой-галаары болгаш сайгарары. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, басняның идеялиг утказын тодарадырына оларның салдарын тодарадыры. Басняны рольдап аянның номчууру

Россия чоннарын ың литература зы. Делегей литератур азы	Крылов И. А. «Каарган болгашдилги» Чогаал теориязы. Диригжидилге дугайында билиг	1	Басняда чоннуң мергенин, өөредиглиг уjur-утказын тодарадып билири. Авторнуң туружун илередири. Чогаалдың идеялиг угланышыкынын тодарадыры. Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оолдуң, Л. Чадамбаның, И. Медээчиниң очул- дурганы орус баснялар-биле шилилгелиг таныжылга. Басняны рольдап аянның номчууру
Поэзия	Иргит Л. Х. «Теве»	1	Лидия Иргиттин өөредиглиг, каттырынчыг уткалыг чогаалдары-биле таныжылга. Сөзүглелден диригжидилгени тып, чечен чогаалга оларның салдарын илередири. Авторнуң туружун дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанындан тодарадыпбилири. Басняны рольдап аянның номчуур.
Чаштар делегейиниң көрүнчүү			
Проза	Чадамба Л. Б. «Аян-чорук»	4	Уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның намдары-биле кыска таныжылга. Чаштар делегейин чуруур талазы-биле чогаалдың уран-чеченин, бижиттинген аянының онзагайын тодарадыры. Улустуң аас чогаалын чогаалда ажыглаанын база оларның кол бодал илередиринге салдарын илередип билири. Чогаал маадырларынга оларның тус-тус омур-хевиринге характеристика бээри. Чогаалды аянның номчууру. План ёзугаар азы шилилгелиг эдерти чугаалаары. План тургузары
	Олчей-оол М. К. «Тергелиг аът» («Хөөрээрн иң чугаалары» депномдан)	1	Чечен чугааның сюжет болгаш чончу аян хөөнүнүн онзагайын тодаргайлап билири. Хөөрээр маадырның аажы-чаңында ылгалып турар кол демдекти илередири. Чогаалды рольдап аянның номчууру. План ёзугаар эдерти чугаалаары
	Саган-оол О. К. «Эжишкилер» Чогаал теориязы.	2	О. Саган-оолдуң допчу намдары-биле кыска таныжары. Чечен чугааның идея, темазын тодарадып билири. Кижилер аразында найыралдыг болурунун эки салдарын тайылбырлаары.
	Пейзаж		Төмүр болгаш Маадырның омур-хевиринге деңнелгелиг характеристика бээри Пейзаж – бойдус чурумалы, чогаалда уран арга дээрзин билип алыры. Пейзаждеп терминниң утказынга дүүштүр сайгарылга кылып билири. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. План ёзугаар эдерти чугаалаары. План тургузары

	Сувакпит О. О. «Аът чарыжы»	2	Чогаалдың темазын, кол маадырның аажы-чаңының кол ылгавыр талаларын тодарадыры. Бичии аът мунукчузунун психологтуг байдалын илередип билири: оон шимчээшкини, бодунга бүзүрелдиг аажы-чаңы. Бодунун мурнунга тургустунуп кээр берге байдалдарны көрүп, ажып эртип тура, бичии маадырның аажы-чаңының илереп кээрин хайгаарап билири. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдерти чугаалап билири. Айтырыгларга харыылаары
	Эргеп М. С. «Өдүгенде чайлаг» (тоожудан эгелер)	4	Чогаалдың темазын тодарадыры. Тожунун бойдус чурумалын болгаш дириг амытаннарын омур-хевирлиг тодарадып билири. Чогаалдың дылын, Тожу чонунун диалектизинин онзагайын сайгарып билири. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдерти чугаалап билири
	Суваң Ш. М. «Кара-Баштыг»	2	Чогаалда болуушкуннарны болгаш чогаал маадырларының хөделииш-киннерин сайгарып билири. Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарга хамаарыштыр сайгарылгалыг номчулганы чорудуп билири. Салдырган айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле долу харыыны берип билири. Аянның номчулга
Поэзия	Лудуп Р. «Таваар, маажым бадып келгеш»	1	Авторнун чашкы үени көргүскенинин онзагайын дылының уран-чеченинге даянып, илередип билири. Шүлүктү сайгарылгалыг номчуп билири. Кулунчактын омур- хевирин чуруп көргүзери. Шүлүктүн бижиттинген аянының онзагайын тодарадыры
Хуулгаазыннар делегейи			
Проза	Суваң Ш. М. «Хүн-Херелден аалчылар»	3	Тоожуда уругларның омур-хевирин тус-тус үнелеп демдеглээри. Тоожукчунун омур- хевирин. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Бердинген даалга ёзугаарсөзүглелди эдерти чугаалаары. 23 Фантастиктиг чогаалдың онзагайын, чогаадып каан болгаш фантастиктиг арга ажыглалының тема тодарадырынга салдары
	Куулар Н. Ш. «Танаа-Херелдин чуртунда»	4	Фантастика аргаларының чогаалда киир-генин тодарадып билири. Үш эжишкинин тоол оранынга чорумалдарының дугайында план ёзугаар азы кыска эдерти чу- гаалап, сайгарып билири. Аянның номчулга
	Донгак Э. Л.	2	Рольдап аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Буянның мөзү-шынарлыг
	«Буянның амытаннар»		болурунун: эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы чорукту эвилең аажы- чаңның ажып тиилээри дээш о.ө. – үнезин сайгарып билири. Шиинин маадырларынга характеристика бээри. Шиинин дылының онзагайын тодарадыры. «Кижин болгаш

			бойдус» деп теманы ажытканының онзагайын тодарадыры
Ыдыктар			
Поэзия	Пюрбю С.Б. «ЫнакТывам»	1	Шүлүктүн темазын тодарадыры. Шүлүкте дылдың чурумалдыг аргаларын тывары. Аянның номчулга
	Сувакпит О. Ө. «Россияга алдар»	1	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының төрөөн черинге ынакшылды, чоргааралды илередиринге салдарын тодарадып билири. Аянның номчулга
	Үержаа А. «Ие дылым»	1	Авторнун номнары-биле таныжылга. Төрөөн дылды билиринин, ооң кижинин амыдыралынга салдарлыын, үнезин тодарадып билири. Лириктиг маадырның төрөөн дылынга кандыг хамаарылгалыын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билири. Аянның номчулга
Тиилелгениң сылдыстары			
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Маадыр Чүргүй-оол»	1	Шүлүктүн темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың маадырлары Чүргүй-оол болгаш Иванның омур-хевирлерин көргүскенинин онзагай талаларын илередири. Сөзүглел-биле ажылдап билири. Баш-кының дузазы-биле азы бот-хуузунда төлевилел тургузар ажылга киржилгези
Россия чонна-рының литературазы. Делегей литературазы	Муса Джалиль «Укчугаштар»	1	Аянның номчулга. Дайын темазынга хамаарышкан чугаага киржилгези. Чогаалда көдүртүнген мөзү-шынар темазының чидиг айтырыгларын бодунуу-биле тайылбырлап билири. Айтырыгларга болгаш чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун илередип тургаш, долу харыылаары
Класстан дашкаар номчулга	М. Сундуй «Дайынчылар» («Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номдан)	2	Авторнун кыска доңчу намдары-биле таныжылга. Чогаалдан шингээткенинге даянып, тыва эки турачыларның маа-дырлыг чоруун сактып алыры, чогумчалыг тайылбырлаары. Чогаалдың кол идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билири. Тыва эки турачыларга хамаарышкан чугаага киржири. М.Б. Сундуйнун тыва эки

КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛДАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредир, кижизидер ажылда салдырган сорулгаларны чедип алырынга класстан дашкаар ажылдар дыка чугула салдарлыг. Уругларның хостуг үезин чөптүг ажыглап чаңчыгарын суртаалдаар база оларның сонуургалдарын деткип, сайзырадырынга тааржыр бөлгүмнер, элективтиг курстар класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин мөөңнөп планнаары башкыларның чогаадыкчы ажылы болур. Ниитилелге бодун шын алдынып билир, өөрениринге чүткүлдүг, делгем угаап боданыр харык-шинектиг, амыдыралчы көрүжү чараш, бот-тускайлаң кижини хевирлээринге салдарлыг класстан дашкаар ажылдарга белеткел уругларның хар-назынынга дүүштүр, сонуургалдарын, негелделерин боттандыраы-биле чоруттунар.

Өөредилге чериниң бот-тускайлаң угланыышкынын барымдаалап, класстан дашкаар ажылдарның шактар үлелгези тус-тус онзагайларлыг болуру билдингир. Бердинген чижек планнаашкында 4 шакка хуваалданы берген.

5 класс

Ажылдың хевири	Тема	Өөреникчилерниң шингээдир кол чүүлдери, мергежилдери
Беседа	«Номнуң төрүттүнери»	Бодунуң сагыш-сеткил делегейин делгемчидеринге, эртемни делгем шингээдиринге чечен чогаал номчуурунун чугулазын медреселдиги-биле билип турар. Чечен чогаал номчуур сорулгазын бодунга салып ап турар. Номнар – мөзү-шынар хевирлээриниң чепсээ деп медресеп билип, оларга хумагалыг хамаарылгалыг болурун бодунга кижизидип турар. Чогаалчы, литературлуг маадырлар аразында диалог тургузуп билир. Чечен чогаалды медреселдиги-биле номчуп билир
Викторина	«Тыва улустун аас чогаалын билдирлер»	Айтырыгларга дүрген болгаш шын харыылап турар. «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминде чаа медреселерни өөрениринге сундулуг, шингээдиштурар. Бодунуң билииниң деңгелин шын үнелеп турар (билир)
КВН	«Карак чажын төгүлдүрген каткы-хөг» (тыва болгаш	Айтырыгларга харыылаары. Чаңгыс классчыларының харыыларын үнелеп билир. Төрээн (тыва) дылының байлаан, чарт, чаражын үнелеп билир, төрээн дылынга ажык

	орус басняларга үндезилээн)	чугааланып, номчаан чогаалының онзагайларын база тыва улустуң ёзу-чаңчылдары-биле холбаалыын илередип шыдаар, кижизидикчи салдарлыын медереп билип турар. Бодунуң чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр сорулгалыг, бөлүктөп (команда-биле) ажылдап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) алдынып билир
Номчулга конференциязы	«Бичии уруглар чогаалдарында буян болгаш хора дугайында»	Бот-тускайлаң номчаан чогаалдары-биле ажылдап билир, айтырылгаларга, даанган (күүседир) ажылдарны кылырынга сонугалды. Бодунуң бодалдарын болгаш хуу көрүжүн илередип, бадыткап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) ажылдап билир
Тема болгаш кезектерни өөрөнгөн соонда хыналда (азы өске-даа) ажылдарның хевирини ⁴		

			турачылар дугайын төөгүгө арттырар ажыл-чорудулгазынга үнелел бээри. Бот-хуузунда төлөвилел тургузар ажылга киржилгези
	Сувакпит О. Ө. «Кечил-оолдуң солдаттары»	2	Шүлүктө кол бодалдарны илередири: чоннар аразында найырал, төрөөн черинге бердингени, чоргаар аажы-чаң, сеткил-сагыжының туруму. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва эки турачыларның омур-хевиринге характеристика бээри. Капитан Тюлюш Кечил-оолдуң маадырлыг чоруу-биле таныжары. Тыва эки турачыларның айттыг эскадроннуң капитаны Кечил-оол дугайында дыңнадыг кылыры. Сөзүглелге хамаарыштыр айтырылгаларга харыылаары ²⁶
Дириг амытаннар делегейи			
Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш. «Эзимнерниң ыры»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының шүлүктө салдарын сайгарып билири. Бойдус камгалалының дугайында чугаага киржири
Класс-тандаш-каар номчулга	Аракчаа К. М. «Сыын мунупкан» («Кара-Ашактың кускуну» деп номдан)	1	Чогаалчының бойдус дугайында чогаалдары-биле таныжары. Номчаанын сайгарары. Дылдың чурумалдыг аргаларының омурлуг салдарлыын сайгарып билири
Проза	Сүрүң-оол С. С. «Ус-кушкаш»	1	Чечен чугааның темазын тодарадыры. Чогаалда Ус-кушкаштың омур-хевирин сайгарары,

			чечен чугааның кижизидилгелигсалдарлыын тодарадыры. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаары
	Күжүгет М. А. «Азыранчып чорааш...»	2	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Кол маадырның кылган чоруун үнелээри. Калбак чогаалды сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билири. План ёзугаар эдерти чугаалап билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Санги В. М. «Тулаага ужуражыышкын » («Баштайгы олча» / «Время добычи» депномдан)	1	Чечен чугааны номчууру болгаш эдерти чугаалаары. Тоожукчу маадырның чашкы сактыышкынын көргүзүп чугаалажыры. Кырган-аваның болгаш аваның омур-хевиринге характеристика бээри

Өөрөдилге-методиктиг немелде литература

Өөрөдилге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Төрээн чогаал 5 класс. Ниити өөрөдилге черлеринге өөрөдилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрээн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөрөдилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянның номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.

6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөрөдири. Методиктиг сүмелер.

Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] /М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. –102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар.

–

Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005.

– 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Аргадуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

28

15. Чогаадыгта канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

1. с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др.– Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред.Л. И.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический

словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. –

664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ,

1995. – 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. –

Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. –

Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. –

Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. –

Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ө, П, 2008. – 442 с.

11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. –

29

Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. –

Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш.Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш.Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка //

URL:

<http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).

3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).

5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).

6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).

7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www. – ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).

8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).

9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).

10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).

12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөрөдигелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).

13. Федеральные государственные образовательные стандарты // URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).

14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).

15. Фестиваль педагогических идей // URL:

<http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).

16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).